

નિશ્ચય વ્યવહારની યથાર્થ સંધિ

લેખક :- CA. જયેશ શેઠ – બોરીવલી www.jayeshsheth.com

૧. આપણે અનાદિથી નિશ્ચય અને વ્યવહારની યથાયોગ્ય સંધિ ન સમજવાના કારણે જ સંસારમાં રઝળી રહ્યા છીએ. વર્તમાનમાં પણ સમાજની પ્રાયઃ આ જ સ્થિતિ દેખાઈ રહી છે.
૨. નિશ્ચય અને વ્યવહારની યથાયોગ્ય સંધિનો અર્થ એમ છે કે આપણે કોઈ પ્રવાસે જવું હોય ત્યારે આપણે ફક્ત નકશો જ નથી જોતા. પરંતુ એકવાર નકશો સમજી લીધા પછી આપણે પ્રવાસ પણ શરૂ કરી દઈએ છીએ. જો પ્રવાસ શરૂ ન કરીએ તો માત્ર નકશો જોવાથી જ ધ્યેય પૂરું નથી થઈ જતું. નકશો એ નિશ્ચય છે અને પ્રવાસ એ વ્યવહાર છે.
૩. નિશ્ચય અને વ્યવહારની યથાયોગ્ય સંધિનો અર્થ એ છે કે બંનેનું યથાયોગ્ય પ્રમાણમાં જ સેવન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ એકનું વધારે માત્રામાં સેવન કરવાથી અથવા કોઈ પણ એકનો જ પક્ષ રાખવાથી યથાયોગ્ય સંધિ નહીં બની શકે.
૪. નિશ્ચય અને વ્યવહારની યથાયોગ્ય સંધિનો અર્થ એ છે કે જ્યારે આપણે શાક બનાવીએ ત્યારે તેમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં જ મીઠું નાખીએ છીએ. જો શાકમાં મીઠું ઓછું હશે તો એ ફીક્કું લાગશે. અને જો મીઠું વધારે હશે તો એ ખાવા લાયક જ નહીં રહે. તેમાં મીઠું એ નિશ્ચય છે અને શાક એ વ્યવહાર છે. એટલે સમજવાનું એ છે કે આપણી સાધનામાં નિશ્ચય અને વ્યવહારનું યોગ્ય સંયોજન આવશ્યક છે.
૫. નિશ્ચય અને વ્યવહારના યોગ્ય સંયોજનમાં નિશ્ચય શાકમાં મીઠાની જેમ યોગ્ય પ્રમાણમાં જ હોવો આવશ્યક છે. અનેક લોકો ફક્ત નિશ્ચયને સાચો માનીને અને વ્યવહારને જુઠ્ઠો માનીને એકલા નિશ્ચયનું જ સેવન કરતા રહે છે. તે આ હુંડા અવસર્પિણી કલિકાળનો જ પ્રભાવ છે કે તેઓ શાક છોડીને એકલું મીઠું ખાવાની જ પ્રરૂપણા કરે છે. આપણે વિચારી શકીએ છીએ કે તેમના શું હાલ થશે? આ જ આ કાળની સૌથી વધારે કરુણાજનક સ્થિતિ છે.
૬. વર્તમાનમાં કેટલાક લોકો અધ્યાત્મના નામથી એકલા નિશ્ચયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. આમ કરીને તેઓ અનેકોની જિંદગીઓને બરબાદ કરીને તેઓને અનંતકાળ સુધી સંસારમાં રખડાવવા માટે જવાબદાર બને છે. આ જ આ કાળની સૌથી ભયાનક વિડંબના છે. સૌથી મોટી કરુણાજનક વાત છે.

૭. પ્રશ્ન - સાધકને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ માટે નિશ્ચય અને વ્યવહારના યોગ્ય સંયોજનમાં કેટલો નિશ્ચય આવશ્યક છે ?

ઉત્તર - સાધકે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ માટે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા સમજવી અતિ આવશ્યક છે. એટલે કે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી જ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિનો સાચો અને અનુભવસિદ્ધ માપદંડ (કસોટી) છે. એ સમજવું અને આવું લક્ષ બંધાવું અત્યંત આવશ્યક છે.

૮. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કલિકાળનો જ પ્રભાવ છે કે કેટલાક લોકો નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યાનો જ વિરોધ કરે છે અને પોતાના જ મોક્ષમાર્ગના પ્રવેશમાં બાધક બને છે. તેઓ જીવનભર ચારિત્રની આરાધના કરીને પણ મોક્ષમાર્ગથી વંચિત જ રહી જાય છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી ભયાનક વિડંબના છે. સૌથી વધારે કરૂણાજનક વાત છે.

૯. પ્રશ્ન - સાધકને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ માટે આત્માના સ્વરૂપની કેટલી જાણકારી આવશ્યક છે?

ઉત્તર - સાધકને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા સમજાય એટલી જ આત્માના સ્વરૂપની જાણકારી હોવી આવશ્યક છે. ખરેખર તો આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન માટેની આવશ્યક યોગ્યતા હોય તો જ પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ થવાથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ત્યારે તેને સ્વભાવનો આંશિક અનુભવ પણ થાય છે, એ સમજવું અતિ આવશ્યક છે.

૧૦. પ્રશ્ન - આપ એમ કેમ કહો છો કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે સાધકને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા સમજાય એટલી જ આત્માના સ્વરૂપની જાણકારી આવશ્યક છે ?

ઉત્તર - કારણ કે સાધકને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન, એ માટેની આવશ્યક યોગ્યતાની (પાત્રતાની) પ્રાપ્તિ વગર ક્યારેય થતું નથી. પરંતુ “હું શુદ્ધાત્મા છું”, “હું પરમ અકર્તા છું” વગેરે પ્રકારની સ્વરૂપની જાણકારી વગર પણ થઈ શકે છે. તેથી કહી શકાય કે અધિકારીપણું (પાત્રતા) પામ્યા વગર ક્યારેય નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન થતું નથી-એ નક્કી છે કારણ કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન બહિરાત્મભાવમાં ક્યારેય થતું નથી. તેના માટે આત્મસન્મુખતા (પર-વિમુખતા) પામવી પરમ આવશ્યક છે.

૧૧. પ્રશ્ન - આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કરવા માટે “હું શુદ્ધાત્મા છું”, “હું પરમ અકર્તા છું” વગેરે પ્રકારની આત્માના સ્વરૂપની જાણકારીની આવશ્યકતા કેમ નથી ?

ઉત્તર - કારણ કે આત્મસન્મુખતા એ પરવિમુખતાથી આવે છે. અને પરવિમુખતા તો આત્મહિત સર્વોપરિનો ભાવ આત્મસાત્ કરવાથી જ આવે છે. આત્મહિત સર્વોપરિનો ભાવ ત્રાજવું અને કાટલા

(વજન) બદલ્યા વગર આવતો નથી. એટલે કે તે ભાવ બાહ્ય જગતના મૂલ્યાંકનના માપદંડ બદલ્યા વગર આવતો નથી. તેના માટે બાર ભાવનાઓનું પ્રયોગાત્મક ચિંતન આવશ્યક છે, નહીં કે આત્માના સ્વરૂપની જાણકારી. કારણ કે આપણે અનેક વાર નવપૂર્વો સુધી અધ્યયન કર્યું છે કે જેમાં સ્વરૂપની જાણકારીનો ભંડાર ભર્યો છે. પરંતુ તેનાથી આપણું કલ્યાણ થયું નથી. ઉલટું તેનાથી પોતે શુદ્ધાત્મા હોવાનો ભ્રમ (નિશ્ચયાભાસ) પણ થઈ શકે છે. તેથી જ હજુ સુધી આપણે સંસારમાં ભટકી રહ્યા છીએ.

૧૨. પ્રશ્ન - અમે તો સાંભળ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે કલ્પનારૂપે આત્માના સ્વરૂપમાં રમણ કરવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ આપ તેની મનાઈ કેમ કરો છો ?

ઉત્તર - કારણ કે અજ્ઞાની નિયમથી પર્યાયનું જ વેદન કરે છે. તેથી તે જ્યારે પણ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે એની કલ્પના (ભ્રમ) પોતાની પર્યાયમાં જ કરે છે. અને પોતાની પર્યાયને જ ત્રિકાળી સ્વરૂપ સમજીને વેદવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ વર્તમાનમાં તેની પર્યાય તો ત્રિકાળી સ્વરૂપ જેવી છે નહીં. તેથી તે ભ્રમવશ પર્યાયમાં જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ નથી તેની કલ્પના કરીને તેમાં જ રમણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે કે જે આત્મપ્રાપ્તિમાં (સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં) સહાયભૂત નથી. પરંતુ તે તેને માત્ર ભ્રમમાં જ રાખે છે કે જેને નિશ્ચયાભાસ કહેવાય છે. નિશ્ચયાભાસ તો તેને ભ્રમમાં રાખવાનું જ કામ કરશે કે જે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં બાધક છે. નિશ્ચયાભાસ તેના સમ્યક્ પુરુષાર્થનો જ છેદ ઉડાડી દે છે. નિશ્ચયાભાસની હાજરીમાં પરસન્મુખતા છૂટી શકતી નથી. તેથી અમે સ્વરૂપની કલ્પનામાં રમણ કરવાની મનાઈ કરીએ છીએ.

૧૩. અનેક લોકો એમ વિચારીને કે ‘અમારો વ્યવહાર તો બરોબર છે. હવે અમારે ફક્ત નિશ્ચય ગ્રહણ કરવાનું જ બાકી છે’-એકલા નિશ્ચયનું જ ભરપૂર સેવન કરવા લાગે છે. પરંતુ એમને ખબર નથી કે જો આત્માનુભૂતિનું લક્ષ્ય ન હોય તો જે વ્યવહાર છે તે પણ વ્યવહારાભાસ જ કહેવાય છે. જેઓને એકમાત્ર આત્મપ્રાપ્તિનું જ લક્ષ્ય હોય તેમના ત્રાજવા-કાટલા આપોઆપ બદલાઈ જાય છે. ત્રાજવા-કાટલા બદલાવાથી સાધકને બહારનું બધું જ મૂલ્યહીન લાગવા માંડે છે અને તે આપોઆપ જ અત્યંત મૂલ્યવાન એવા પોતાના આત્માની સન્મુખ થવા માંડે છે. આત્મપ્રાપ્તિની આ જ રીત છે. એટલે કે એને માટે ઘણા બધા નિશ્ચયની કોઈ આવશ્યકતા નથી. પરંતુ જેણે નિશ્ચયનયને વિપરીત રૂપથી ગ્રહણ કર્યો હોય તેમણે સમ્યક્ નિશ્ચય સમજવો અતિ આવશ્યક છે.

૧૪. સમ્યક્ નિશ્ચય એટલે કે ‘નિશ્ચયથી આત્માના સ્વરૂપનું જે વર્ણન છે તે અત્યારે પણ હું પ્રગટ (અનુભવ) કરી શકું છું.’ પરંતુ ‘અત્યારે હું વર્તમાન દશામાં જ એવો છું’-એમ નહીં. જો પહેલા ધોરણમાં ભણવાવાળો વિદ્યાર્થી પોતાને ડોક્ટર માનવા લાગે તો પછી તે આગળ ભણશે જ શું કામ ? તે કાં તો

ભણવાનું જ છોડી દેશે અથવા તો ભણવા પ્રત્યે નિરુત્સાહિત જ થઈ જશે. આ જ સ્થિતિ છે નિશ્ચયને ખોટી રીતે સમજવાવાળાની. તેઓ પોતાને શુદ્ધ, અકર્તા, અભોક્તા, ધ્રુવ, જ્ઞાતા-દૃષ્ટા, સાક્ષી, પરમપુરુષ, સિદ્ધસમ, મુક્ત માનવાની વાતો કરે છે. આમ કરીને આવા લોકો નિશ્ચયાભાસી બનીને પોતાની વર્તમાન જિંદગીને બરબાદ કરીને પોતાને અનંત કાળ સુધી સંસારમાં રખડાવવા માટે પોતે જ જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૫. અનેક શાસ્ત્રોમાં જે નિશ્ચયનયનો વિસ્તાર છે, તે ખરેખર જ્ઞાનીના કલ્લોલ (આનંદ) માટે છે. જ્ઞાનીને પોતાની અનુભૂતિ તપાસવા માટે અને સિદ્ધસમ આત્મામાં સ્થિત થઈ જવાની પ્રેરણા માટે છે. અનેક અજ્ઞાનીઓ પણ આ વાંચીને જ્ઞાનીની દશા સમજી શકે છે. પરંતુ અમુક અજ્ઞાનીઓ પોતાને વર્તમાન દશામાં જ એવા માનવાની ભૂલ કરી બેસે છે. અને તેઓ એવો જ પ્રચાર કરીને અનેકોની જિંદગીઓને બરબાદ કરીને તેઓને અનંત કાળ માટે સંસારમાં રખડાવવા માટે જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૬. અનેક લોકો નિશ્ચયનયનો જ પ્રચાર – પ્રસાર કરતા જોવા મળે છે. કારણ કે તેઓને તેના નુકસાનની ખબર જ નથી. તેઓ પોતે પણ અજ્ઞાનને કારણે આ વાત જાણતા નથી. તેથી જ જાણતા-અજાણતા જ તેઓ પોતાના અને બીજા અનેકોના અનંત કાળના પતન માટે જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૭. અનેક લોકો નયના અજ્ઞાનને કારણે નિશ્ચયનયથી પોતાને વર્તમાન દશામાં જ શુદ્ધ માનીને પોતાના રાગ-દ્વેષ માટે પણ પોતાને જવાબદાર ન માનીને કર્મોને જ રાગ-દ્વેષ માટે જવાબદાર માને છે અને પોતે તો સ્વચ્છંદતાથી જ જીવે છે. આવી ખોટી પ્રરૂપણાથી તેઓ પોતાના અને બીજા અનેકોના અનંત કાળના પતન માટે જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૮. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવ ભગવાન જેવો જ છે. પરંતુ જો આપણે આત્યારે વર્તમાન દશામાં (પર્યાયમાં) જ ભ્રમથી પોતાને ભગવાન માનવા લાગીએ તો એ પહેલા ધોરણના વિદ્યાર્થી દ્વારા પોતાને ડોક્ટર માનવા જેવું જ ન થયું ? આ વાત સમજણમાં ન આવવાથી આ ગેરસમજ ફેલાઈ રહી છે. ભ્રમિત અજ્ઞાનીઓની આવી ખોટી પ્રરૂપણાથી તેઓ પોતાના અને બીજા અનેકોના અનંત કાળના પતન માટે જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૯. શુદ્ધ નિશ્ચયનય ભગવાનનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે છે. તથા આપણે પણ અત્યારે જ તેનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ અને ભવિષ્યમાં ભગવાન બની શકીએ છીએ-એ નક્કી થાય છે, આપણામાં પણ ભગવાન બનવાની શક્યતા રહેલી છે-એ નક્કી થાય છે. તેનું ધ્યેય અજ્ઞાનીને પ્રોત્સાહિત કરવા, તેનું લક્ષ્ય નક્કી કરાવવા તથા જ્ઞાનીને તેનો વારંવાર અનુભવ કરાવવા માટે જ છે.

૨૦. અનેક લોકો કહે છે કે “હું શુદ્ધાત્મા છું”, “હું પરમ અકર્તા છું”, વગેરે પ્રકારની સ્વરૂપની જાણકારી ધૂંટવાથી (વારંવાર પાકી કરવાથી) એટલે કે તેનું વારંવાર ચિંતન-મનન કરવાથી આપણને તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અથવા તો તેની પ્રાપ્તિ સહેલી (સરળ) બની જાય છે. પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે સ્વરૂપનું ચિંતન-મનન કરો યા ન કરો પરંતુ તમે સમ્યગ્દર્શન માટેની આવશ્યક યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી લો તો તમારા માટે સ્વરૂપની અનુભૂતિ કરવી સરળ થઈ જાય છે. સ્વરૂપના વધારે પડતા ચિંતન-મનનથી તો ક્યારેક ભ્રમ એટલે કે નિશ્ચયાભાસ થવાનો પણ ભય રહે છે.

૨૧. અનેક લોકો અમને પૂછે છે કે વર્તમાનમાં પણ સ્વરૂપથી તો હું શુદ્ધ જ છું ને? ત્યારે અમે તેમને કહીએ છીએ કે ‘સ્વરૂપથી તો તમે ત્રિકાળ શુદ્ધ જ છો.’ તેમને લાગે છે કે અમે એમની માન્યતાનું જ સમર્થન કરી રહ્યા છીએ. કારણ કે તેઓ અમારા કહેવાનો ગૂઢાર્થ સમજી શકતા નથી. જ્યારે અમે કહીએ છીએ કે ‘સ્વરૂપથી તો તમામ જીવો ત્રિકાળ શુદ્ધ જ છે’ ત્યારે અમે ત્રિકાળી ધ્રુવની (શુદ્ધ નિશ્ચયનયની) વાત કરીએ છીએ એટલે કે શુદ્ધ દ્રવ્યની વાત કરીએ છીએ. જેને તેઓ ભ્રમથી (કલ્પનાથી-નયાભાસથી) પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ માની લે છે, તેને પર્યાયમાં ઘટાવે છે. કારણ કે તેમને ત્રિકાળી ધ્રુવનો તો અનુભવ જ નથી. તેથી તેઓ આ વાતને વર્તમાનમાં ઘટાવીને એવું પોતાની પર્યાયમાં જ ભ્રમથી (કલ્પનાથી) માનવા લાગે છે. પોતાને વર્તમાનમાં જ શુદ્ધ માનવા લાગી જાય છે, જે બહુ જ મોટી ભૂલ છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.